NOI ȘI CELĂLALT: MULTICULTURALISM, FUNDAMENTALISM CULTURAL, NAȚIONALISM ȘI TRADIȚIE CA FORME DE CONSTRUIRE A NOII EUROPE

Mihai Fifor

"The uniqueness of European culture, which emerges from the history of the diversity of regional and national cultures, constitutes the basic prerequisite for European union."
Commission of the European Communities

Deși poate usor pretențios, titlul demersului nostru vine să delimiteze, în fapt, o realitate din ce în ce mai evidentă conținută în tensiunea generată de existența a cel puțin două sub-spații culturale distincte și a politicilor culturale ce le însoțesc într-o zonă numită cu emfază, uneori, *Noua Europă.* Căci reconcilierea vest/est, clișeu intens vehiculat, pare să fi înghețat în discursul a diverse medii politice, în vreme ce, în paralel se dezvoltă un nou tip de retorică politică dublu-articulată - exclusivistă/integratoare - menită, parcă, să accentueze o fractură parcă și mai evidentă decât până la începutul anilor 90 între două tipuri de societăți și cu atât mai periculoasă cu cât ea nu este acceptată ca atare din varii motive.

Demersul nostru își propune să analizeze din perspectiva antropologiei sociale și culturale modul în care *fenomenul de deteritorializare*, generat de mai largul proces al globalizării, conduce la apariția unui tip de discurs antagonic și, mai ales, modul în care acest tip de discurs determină și alimentează crize ale sistemului social, reflectate în formele de manifestare ale comunităților, urbane sau rurale, aparținând fostului bloc comunist. Din această perspectivă trebuie spus că orice comunitate *răspunde* la factorii de presiune sociali, politici, culturali, economici etc., prin modificarea, în timp, a structurilor sociale și a mentalului individual sau colectiv. Problema ultimilor ani rezidă însă în decalajul dintre *accelerarea istoriei* și posibilitățile limitate ale agentului social de a se adapta la ritmul schimbării. Toate acestea conduc la apariția unui tip de "univers fragil și incert în cadrul caruia creșterea proliferantă a transnaționalităților nu a provocat încă răspunsuri colective ordonate și liniștitoare[1]". O astfel de evoluție extrem de rapidă impune modificarea paradigmei cercetării antropologice pentru zona ex-comunistă în sensul acceptării și înțelegerii ideii de *comunitate-conectată* la sistemul globalizant-integrator al spațiului *de dincolo*, care își impune modele culturale și a cărui dinamică forțează schimbări structurale de profunzime la nivelul grupului social. Dar să revenim.

Convulsiile sociale din ultimii anii, conflictele geopolitice, exacerbarea fenomenului terorist, pe de-o parte, și retorica european-comunitară, pe de altă parte, centrată pe noțiuni ca multiculturalism, supra-national, integrare, liberalism cultural bazat pe diferențe culturale, delimitează eforturile de construire a unui nou *hiper-spațiu* în contextul unei lumi globalizate, post-industriale. Definită de unii specialiști ca un superstat, Comunitatea Europeană era aproape compatibilă, ca formă de organizare, până prin anii `80, cu un stat-națiune, iar Tratatul de la Maastricht din decembrie 1991, care declară controlul comunitar virtual asupra tuturor zonelor politice, întărește această teorie. De unde și ipoteza că statul-națiune se află în declin în Europa sfârșitului de mileniu, în favoarea unei Comunități supranationale și multiculturale. Acest proces este însă extrem de anevoios cu atât mai mult cu cât tendința evidentă este aceea de lărgire a granițelor CE, pentru cuprinderea și a statelor aparținând fostului bloc comunist. Totodată, ca și discursul politic amintit mai sus, acest proces este, la rândul său, unul dublu-articulat: pe măsură ce granițele intra-comunitare tind să dispară, cele extra-comunitare devin tot mai bine delimitate prin impunerea unor măsuri de protecție dintre cele mai severe. Scopul declarat este reducerea drastică a fenomenului migraționist dinspre exteriorul spațiului comunitar în ideea protejării identității culturale a statelor-națiune care alcătuiesc Uniunea Europeană. Acest lucru este evident resimtit cel mai bine tocmai de acele state care nu au fost cuprinse în procesul de aderare rezultatul fiind apariția unei tensiuni atât la nivelul individului "european" cât și a celui "non-european". De unde dezvoltarea a două tipuri de discursuri, de-o parte și de alta a frontierei: în interior, o *retorică a excluderii* individului extra-comunitar, în exterior, o *retorică nationalistă*, exacerbând ideea statului-natiune. Două tipuri de discurs, aparent diferite, căci, în fond, ideea pe care sunt ele construite este

aproximativ aceeaşi: prezervarea spaţiului cultural. Ce diferă este scara la care se produce fenomenul. În interiorul zonei comunitare discursul este orientat împotriva *străinului*, perceput ca eminamente *diferit* şi prin urmare *periculos şi nociv*, în exteriorul său, împotriva minorităţilor etnice, nationale sau nu, percepute ca pricipali potenţiali factori de eroziune a "fiinţei naţionale." ŞI un discurs, si celălalt impun ideea omogenizării culturale în favoarea unei culturii naţionale dominantă, de drept, în zona aferentă. Se revigorează astfel doctrina statului-natiune de secol al XIX-lea în dezavantajul net al noului concept liberal de multiculturalism, de *europenism/individ european*. Dar să nu anticipăm.

Odată cu anii `80, pe fondul unei crize economice din ce în ce mai evidente, în discursul politic al dreptei franceze şi al conservatorilor englezi îşi face apariţia un nou concept, acela al respingerii emigranţilor ca unică posibilitate de protejare a identitătii nationale grefate pe exclusivitate culturală. Sloganul lansat ca instrument electoral a fost "Străinii afară!". Este pentru prima dată după 1945 când o astfel de doctrină are priză la mase şi când ea nu mai este catalogată ca aparţinând ideologiei naziste. Retorica excluderii se întemeiază pe negarea unei comunitătii multiculturale, pe eliminarea factorilor nocivi pentru *habitatul national* , pe etno-centrism şi xenofobie. Oamenii, prin natura lor, preferă să trăiască mai degraba numai printre ai lor decât în societăţi multiculturale şi au o reacţie instinctivă normală în a respinge pe aceia având o origine diferită şi aparţinând unei culturii diferite. Se impune din ce în ce mai pregnant delimitarea *noi* şi *ei, eu şi celălalt*, se discută din ce în ce mai aprins despre *curentul imigraţionist*, despre *bomba imigraţionistă*. Identitatea colectivă este redefinită prin prisma etnicităţii, a moştenirii culturale, a tradiţiei infailibile. De aici şi până la aparitia *fundamentalismului cultural* nu mai este decât un pas.

Toate aceste delimitări pot părea imaginaţie bolnavă în contextul eforturilor organismelor europene de a crea o retorică paralela, de contrabalansare, construită pe ideea obligativităţii Europei de a dezvolta sentimentul unei culturi şi identităţi împărtăşite ca suport ideologic pentru reuşita uniunii economice şi politice. Însă toată această retorică este subminată de dispute din ce în ce mai violente privind cât spatiu trebuie să fie acordat culturilor şi identităţilor nationale într-o Europă supranaţională şi cultural integratoare. Şi să ne reamintim că în 1985, raportul comisiei europene pentru analiza fenomenului de ostilitate orientată împotriva emigranţilor spunea: "un nou tip de spectru bântuie acum politicile europene: xenofobia.".

Mai mult, să ne gândim numai la cazul recent al Austriei, unde puterea a fost câştigată de forţele de dreapta al căror discurs electoral s-a întemeiat cu precădere pe ideea eliminării emigraţiei către/din Austria şi întărirea supravegherii accesului în spaţiul Schengen. O politică asemanătoare I se pretinde Ungariei, cuprinsă în primul val de negocieri pentru aderare la CE. Tot în această doctrină se situează şi isteria vizelor (vezi Polonia şi Cehia) orientată spre "oile negre" ale Estului European, România şi Bulgaria.

Fundamentalismul cultural contemporan se întemeiază, prin urmare, pe două idei clare: culturile diferite sunt incompatibile şi, pentru că oamenii sunt prin natura lor etnocentrici, relaţiile dintre culturi sunt, evident, ostile. "Xenofobia este pentru fundamentalismul cultural ceea ce este conceptul bio-moral de *rasă* pentru rasism...", afirma antropologul german Verena Stolcke.[2] Acest tip de fundamentalism opune *străinul* conceptului de *naţional*, de *cetăţenie*. "Fiinţele umane sunt prin natura lor purtătoare de cultură. Dar umanitatea este compusa dintr-o multitudine de culturi distincte care nu se pot compara, relaţiile dintre membrii acestor culturi fiind în mod inerent conflictuale pentru ca este în natura omului să fie xenofob. O presupusă constanta universală-predispoziţia oamenilor de a respinge străinii-îndreptăţeşte particularismul cultural.[3]" Paradoxul consta în faptul că, în loc să clasifice culturile ierarhic, fundamentalismul cultural le diferenţiază spaţial şi ignoră faptul ca statul-naţiune nu poate fi cultural omogen. Xenofobia reteritorializează culturile prin fragmentarea lor spaţială potrivit unor criterii politice localiste. Cu toate acestea, fundamenatlismul cultural permite asimilarea emigrantului ca unică şansă a acestuia în faţa "excluderii" sociale şi culturale. Acest tip de retorică îşi are rădăcinile în concepţia contradictorie de secol al nouasprezecelea de stat-naţiune, întemeiata pe moştenirea culturală, pe omogenitate socială şi culturală. Ca retorică a excluderii, el construieşte relatiile dintre culturi pe ideea graniţelor culturale şi a diferenţei.

Cu toate acestea, pe fondul unei globalizări accelerate care presupune în primul rând facilitarea comunicării, tendinţa evidenta este aceea de întărire a societăţilor pluraliste desprinse de conceptul rigid şi greoi al statului-naţiune bazat pe o populatie mai mult sau mai putin omogenă rasial şi cultural. Diversitatea formelor culturale de viaţă, grupurilor etnice, religiilor este fie uriasă, deja, fie în creştere accelerată. Cu excepţia politicilor etnocentrice, nu exista nici o alternativă la direcţia de dezvoltare către o societate multiculturalistă. Acest tip de societate este una în care grupuri etnice şi rasiale diferite îşi pot menţine propriile culturi (chair ca sub-culturii într-un cadru cultural mai amplu) şi stiluri de viaţă chair şi atunci când

își câștigă egalitatea în instituțiile societății mai largi. Construirea unui asemenea tip de societate este extrem de dificilă căci este cunoscut faptul ca grupuri etnice diferite și subgrupuri rasiale au un sentiment al identității culturale extrem de puternic pe care doresc să și-l mențină. Cu toate acestea, ele își cer drepturile ca *cetățeni*, fapt care generează uneori stări conflictuale cu majoritatea. Asemenea stari conflictuale au ca solutii fie contituirea propriilor instituții, fie abandonarea identității etnice prin asimilare.

Calea spre constituirea unei asemenea societăți multiculturale, în care diferite subculturi etnice și religioase să coexiste și să interacționeze de pe poziții egale cu comunitatea politică, este accea prin care cultura majoritară să renunțe la prerogativele istorice prin care își defineste politica culturală și să accepte o strategie prin care se poate crea o cultură împărtășită de toți cetațenii, indiferent de origine și de mod de viață. Aceasta ar putea fi o cultura politică liberală împartășită de toți cetățenii.[4] Aceasta este condiția *sine qua non* de care trebuie să țină seama orice politică orientată spre un discurs multiculturalist. Societatea multiculturalistă trebuie să permită individului să fie și *membru* și *străin* în propria-I țară.

Într-o astfel de Uniune Europeană, multiculturala și supranatională, în care guvernele nationale se confruntă cu problemele globalizării în relatia cu exteriorul și cu pluralismul cultural în relatia cu interiorul, statul-natiune nu mai poate asigura cadrul de referință necesar pentru viitorul mai mult sau mai puțin apropiat. Provocarea generată de diferențierile multiculturale ale societății civile și tendința de globalizare pun în lumină limitele acestui tip istoric de organizare politică și administrativă. Cert este că, în limitele oricărui paradox istoric, coexistența acestei realitătii dublu-articulate și a retoricii ce o însoțește nu poate fi ignorată ca problemă extrem de serioasă și de urgentă ce trebuie luată în calcul în planurile de construire a *Noii Europe*. ȘI asta dacă nu se vrea ca anii viitorului mileniu să găsească un spațiu comunitar harțuit de conflicte create de retorici ale unei politici absurde orientate către excludere și xenofobie.

"Revelarea dimensiunii simbolice a naționalismului necesită, în primul rând, interpretarea acelor categorii și noțiuni care constituie așa-zișii stâlpi de rezistență ai sistemului conceptual al naționalismului est-european, care sunt cultura națională, conceptul de omogenitate culturală și o imagine particulară a trecutului."[5]

Numitorul comun al acestor puncte de rezistență sau mai bine spus background-ul pentru construirea conceptului de naționalism a fost din totdeauna tradiția, considerată, resimțită și impusă ca element normativ-reglator pentru schimbările sociale. O analiză antropologică a revirimentului naționalismului agresiv în perioada imediat următoare disoluției blocului comunist nu poate să nu sesizeze manipularea elementului tradiție în încercarea disperată a liderilor post-comuniști de a gestiona vidul identitar creat prin prăbușirea unui întreg sistem social, cultural, economic și politic. Deschiderea bruscă spre o altă dimensiune culturală prin dispariția filtrelor de bruiaj ale canalelor de comunicare a impus adaptarea rapidă a individului la un nou model mentalitar, la codurile de funcționare ale acestuia, precum și corelarea sistemului cultural original cu cel al spațiului către care se accede. Presiunea unei asemenea întreprinderi a fost și este enormă, cea mai bună dovadă în acest sens fiind apariția rapidă a fenomenului de respingere brutală a noului sistem și a produselor sale, respingere bazată pe aprecierea comparativ-calitativă a acestuia în raport cu o imagine construită a tradiției, resimțită ca zonă de refugiu în fața prezentului bulversant și alunecos.

Vorbim aici despre nevoia trăirii prezentului în trecut, despre necesitatea revenirii la canon prin tradiție, despre re-inventarea mitului pentru consolidarea identității. Ne aflăm așadar în fața unei opoziții simbolice între modernism și tradiționalism, în care se negociază apartenența la două tipuri distincte de culturi. Pe de-o parte, acceptarea apartenenței la o cultură națională mai mult sau mai puțin artificial și politic construită, pe de altă parte, apartenența la o cultură integrativ-globalizantă, cu asumarea escaladării șocului cultural implicit. Aceasta este, în sine, o opțiune virtuală în contextul accelerării istoriei, opțiune abil speculată politic atât înainte de 1989, cât și în anii ce au urmat. Cultura națională, identitatea națională și tradiția canonizantă au fost și sunt încă puncte de articulație ale retoricii naționalist-populiste larg răspândită în Europa de est și de sud-est încă din secolul al nouăsprezecelea, care a avut ca rezultat instaurarea de frontiere simbolice și accentuarea diferențelor *noi-celălalt*. Separarea de *Celălalt* s-a bazat pe sacralitatea și invulnerabilitatea tradiției și a culturii naționale, citite ca instrumente reglatoare simbolice ale vieții sociale, politice și culturale.

Paradoxul celor două tipuri de sisteme este acela că, cel puțin la nivelul funcției integratoare, ele par să funcționeze la fel. Dacă societatea modernă, globalizantă se bazează pe integrarea individului într-un context amplu, multicultural, bazat pe un cod de comunicare comun și pe o politică unitară, cel puțin în planul discursului practicat, cu accente pe heterogenitate, socialismul est-european, construit pe conceptul de

cultură națională și tradiție are o funcție integratoare la fel de bine delimitată. El oferă individului din diverse medii sociale *recunoașterea*: el aparține aceleiași comunități. Cu alte cuvinte, conceptul de cultură națională servește întotdeauna același scop: oferă individului tipare identitare construite în spatele cărora nu se află un fundal social, politic și cultural real[6]. Prăbușirea sistemului atrage după sine și prăbușirea unei lumi culturale familiare, cunoscute, având ca rezultat pierderea identității mai ales atunci când colapsul acestei lumi culturale nu este atât consecința unor mutații interne cât rezultatul unei politici și ideologii distructive.

Într-un asemenea context, singura posibilitate de ieșire din criza identitară este recuperarea rapidă a istoriei și re-inventarea tradiției ca sumă de canoane, propăvăduirea continuității și a omogenității culturale, toate acestea ca garanții pentru legitimitatea socială, politică și culturală, cu referire imediată la hegemonie culturală și putere politică. Tradiția redevine astfel fundament pentru reconsiderarea naționalismului ca girant al unei siguranțe virtuale în contrapartidă pentru *agresiunea* culturală a *Celuilalt*. Cu alte cuvinte, devoțiunea pentru cultura națională, tradițiile naționale și identitatea națională nu țin de o ideologie anume, ci reprezintă, mai degrabă, singura variantă posibilă pentru existența socială. Se pare că o dată cu sfârșitul socialismului, secolul al nouăsprezecelea a revenit în Europa de Est. Lupta împotriva sinelui universal, a valorilor globale, a legilor și a normelor pare mai aprigă ca niciodată. Retorica integrării în spațiul globalizant, multicultural, este constant dublată de o retorică a canonului, tradițiilor și valorilor naționale cu reprezentarea lor ca modele absolute, retorică ce contribuie la re-inventarea naționalismului, materializată în ideologie naționalistă.

Societățile post-comuniste înțeleg lumea ca pe ceva ce trebuie reconstruit evitând, conștient sau nu, receptarea acestei realități ca pe o zonă tranzitorie, liminală, ca pe un proces de evoluție către un nou tip de societate. Explicația ar putea consta în faptul că acest tip de societate este unul în care atât punctele de plecare cât și cele de sosire sunt în fluxul cultural și astfel căutarea de puncte solide de referință poate fi extrem de anevoioasă. Acesta este contextul în care re-inventarea tradiției (a etnicității, a rudeniei și a altor mărci identitare) poate fi foarte alunecoasă și total neproductivă deoarece căutarea de certitudini prin apelul la canoane este în mod regulat frustrată de fluiditatea comunicării globalizant-transnaționale.

Toate acestea nu fac decât să contureze o realitate dublu-articulată și anume, pe de-o parte, o realitate construită, imaginată, a discursului tradiționalist-canonic, iar pe de altă parte, o realitate a contestării acestui tip de discurs, întemeiată pe ideea aderării rapide la un nou tip de sistem social, la o nouă ierarhie de valori. Punctul de articulație al acestei realități este, în principiu, marcat de distribuția pe vârste și clase sociale a consumatorilor de discurs politic: un grup social nostalgic, derutat de nebuloasa schimbărilor și care caută puncte solide de sprijin în re-inventarea trecutului și un grup social contestatar al canoanelor, sufocat de acestea și deja adaptat, fie și parțial, la noul cod de comunicare al societății globalizate.

Putem vorbi, prin urmare, de coexistența în cadrul noului context a două procese, cel de *re-canonizare* și cel de *de-canonizare* a tradiției. Definim conceptul de *re-canonizare* a tradiției ca o formă de discurs politic constând în reactualizarea falsă și dirijată a unor structuri sociale și mentalitare fără funcționalitate în planul realității sociale imediate, ca retrăire simbolică a paradigmei trecutului mitizat, cu scopul consolidării unui anume tip de ideologie; instrumentul predilect al teoreticienilor naționalismului post-comunist.

Re-canonizarea tradiției pare a se defini prin opoziție cu fenomenul de *de-canonizare* a tradiției, înțeles ca fiind procesul prin care orice sistem cultural își modifică, readaptează, elimină sau adoptă structuri instituționale, tipare mentalitare, norme și ierarhii valorice în cadrul evoluției firești a societății; uneori, specific spațiului sud-est european, ca reacție la re-canonizare și la discursul naționalist, bazată pe negarea și respingerea tradiției ca sistem de canoane.

Acest tip de opoziții sunt, până la urmă, normale și aparțin oricărei societăți moderne, căci orice astfel de societate este complexă și conflictuală și nu se desparte de trecutul ei, ci îl reorganizează. Localizată la granița a două tipuri de sisteme sociale, evoluția societății implică întâlnirea cu noutatea care nu este parte a continuului trecut-prezent. Ea creează un sens al noului ca act insurgent de translație culturală. Iar reconfigurarea tradiției ca sistem nu numai reclamă trecutul, ci îl si reînnoiește, refigurându-l ca interstițiu contingent care inovează și întrerupe performarea prezentului. Tradiția se situează atunci într-o zonă de tranzit în care axa trecut-prezent devine parte a necesității și nu a nostalgiei existențiale.

THE OTHER AND WE: MULTICULTURALISM, CULTURAL FUNDAMENTALISM, NATIONALISM AND TRADITION AS FORMS OF CONSTRUCTING THE NEW EUROPE

Our study tries to analyze from the point of view of the Social and Cultural Anthropology the way the *deteritorialization phenomenon*, induced by the larger process of globalization leads to the appearance of an antagonist discourse and more than that, the way this type of discourse determines and feeds up crisis of the social system, reflected in forms of manifestation of the urban and rural communities of the former communist countries. Staring from this point of view we have to say that any community responds to social, political, cultural and economical pressure factors by modifying in time the social structures and the individual and collective mental.

NOTE

[1] Jean Baudoin. 1999. *Introducere în sociologia politică.* Timișoara, Editura Amarcord, p. 82
[2] Verena Stolcke. 1995. "Talking Culture" in *Current Anthropology*, vol. 36, nr. 1, p. 7.
[3] *Ibidem*
[4] Apud Jurgen Habermas.1996. "The European Nation-state - Its Achivements and Its Limits. On the Past and Future of Sovereignity and Citizenship" in *Mapping the Nation*, New Left Review, London, p. 291
[5] Peter Niedermüller. 1994. "Politics, Culture and Social Symbolism" în *Ethnologia Europaea*, p. 22
[6] Idem, p. 25